

Görkəmli maarif xadimi: Sultan Məcid Qənizadə

Misir Mərdanov
professor, əməkdar elm xadimi

Əsgər Quliyev
dosent

Müasirləri ölkəmizdə çağdaş, dünyəvi "rus-müsəlman (Azərbaycan)" məktəblərinin qurucularından, yeni məktəb hərəkatının banilərindən biri olan görkəmli maarif xadimi, bir sıra ana dili dərsləri və tədris lüğətlərinin tərtibçisi, maarifçilik ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi kimi XIX sonu – XX əsrin əvvəllərində maarif və mədəniyyət tariximizə öz əbədi imzasını atmış Sultan Məcid Qənizadənin (1866-1937) Vətən qarşısında, millət və milli dövlətçilik yolundakı tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək onu "Azərbaycana ən çox xidmət etmiş maarifçi-pedaqoq", "məşhur ictimai xadim", "maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə say və hünər göstərən müəllim", "iqtidarlardan bir ədib və maarifmənd", "məşhur, qeyrətli, himmətli (şərəfli) müəllim", "müsəlmanlar arasında məşhur ictimai xadim, yazıçı və müəllim", "Qafqaziya-da yetişməkdə olan cavan adiblərimizin ən birincilərindən biri", "zəngin və hər tərəfli inkişaf etmiş bir istedadlı malik zat (şəxsiyyət)" və s. bu kimi yüksək epitetlərlə əyür və təqdir edirlər. Sözsüz, bütün bunlar səbəbsiz deyildi. Çünki Azərbaycanda milli maarifçilik ideyalarının böyük çarçısı, milli istiqlal hərəkatının müəhdirlərindən biri olan bu böyük maarifçi 72 illik şərəfli ziyalı ömrünün 50 ilini dayanmadan, yorulmadan, usanmadan xalqımızın milli oyanışı və özünü-

dərkinə, maarif və mədəniyyətin yüksəlişinə, müasir tipli məktəblərin yaradılmasına və yayılmasına, milli müəllim kadrlarının yetişdirilməsinə, milli dövlətçiliyin və maarif sisteminin formalaşmasına, nəhayət, maarifçilik ədəbiyyatının inkişafına həsr etmişdi...

Müəllimi "mərifət külbəsinin (dünyasının) dərbani (qapıçısı), nicat yolunun rəhbəri" adlandıran, "millət üçün ağar bir çıraq yanacaqsa, məktəb ocağının şölesindən yansa görəkdir", - deyə bu böyük maarifçi doğma xalqının maariflənməsi naminə sözün geniş mənasında üreyini məşəl edib millətinin elm, maarif və mədəniyyət yolunu işıqlandırmış, yandırdığı maarif məşəlini son nəfəsinədək olından yera qoymamış, gözünün nuru, qəlbinin hərəkəti, ağılının qüdrətini bu müqəddəs əmalın gerçəkləşdirilməsinə həsr etmiş, "maarif yolunda dili, fikri və qələmi ilə say və hünər" (Firidun bəy Köçəri) göstərmiş, ömrünü şam kimi ərilməkdən belə çəkinməmiş, bu yolda da sovet rejiminin "qırmızı terroru"nun qurbanı olmuş, müqəddəs şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdi...

Sultan Məcid Qənizadə təkcə böyük maarifçi, iqtidarlardan bir ədib deyildi, o, həm də milli istiqlal mücahidi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri idi. Əvvəlcə Zaqafqaziya Seyminin, sonra Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilən

bu böyük siyasi xadim İstiqlal Bəyannaməsinin (28 may 1918) qəbul edilməsində iştirak etmiş 26 istiqlal mücahidindən biri idi. Sonralar Azərbaycan Parlamentinin sədr müavini kimi icaslara rəhbərlik etdiyi dövrdə milli dövlətçilik, maarif və mədəniyyətinin üçün çox əhəmiyyətli bir sıra qanunlar qəbul edilmişdi. Bu gün çoxları bilmir ki, Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi, 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrdə ali təhsil almağa göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunların onun parlament icaslarına sədrliyi ilə qəbul edilməsi, həmin qanunlar bu böyük maarifçi və dövlət xadimi tərəfindən imzalanmışdı...

Lakin Milli Hökumətin sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqutundan sonra bir müddət köhnə dostu Nəriman Nərimanov tərəfindən hünəyə edilərək repressiyadan yayınan Qənizadə dostunun ölümündən sonra uzun müddət əski "Cümhuriyyətçi" kimi inəni təzyiqlərə və təhdidlərə məruz qalmış, nəhayət, 1937-ci ildə "qırmızı terrorun" qurbanı olmuşdur. Kommunist rejimi tərəfindən görkəmli maarif xadiminə qarşı törədilən bu qanlı cinayət sovet hakimiyyəti illərində uzun müddət millətdən gizli saxlanılmış, ölmə tarixi saxtalaşdırılmış, elmi ədəbiyyatda 1937-ci ildə güllələnən böyük maarifçinin guya 1942-ci ildə "vəfat etdiyi" barədə uydurma əhvalatı verilməmişdir.

Sultan Məcid Qənizadə XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni fikir tarixinin inistatına zəka və əməl sahiblərindən olub, milli maarifçilik, milli oyanış və dərəcəli, milli özünüdərk və özünütənzimə, inillilik və dövlətçilik ideyalarının gerçəkləşməsi yolunda misilsiz xidmətlər göstərmiş milli maarifçilər pleyadasının

(nəslinin) korifeylərindən sayılır. Burada bir tarixi həqiqəti xatırlatmaq yerinə düşərdi. Araşdırıcıların haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin 80-ci illərindən XX əsrin 30-cu illərinədək, daha doğrusu, 1887-ci ildə Bakıda ilk "rus-müsəlman" məktəbinin açılmasından ötən əsrin məşum 37-ci ilində repressiyaya məruz qalanaqədər, tam 50 il Azərbaycan xalqı maarifi sahəsində elə bir tədbir təşəvvüdə gətirmək mümkün deyil ki, Sultan Məcid Qənizadənin iştirakı olmadan gerçəkləşdirilmiş olsun. Bu bir tarixi reallıqdır ki, məktəb və maarif işi tam əlli il onun həyatının məna və məzmununu, fəaliyyətinin qayəsini təşkil etmişdi. Həqiqətən, həmin müddət ərzində bu böyük maarif xadimi Azərbaycanın pedaqoji fikir və məktəb tarixinə, maarif və mədəniyyətinin inkişafına dəyərli töhfələr vermiş, şərəfli adını milli mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə əbədi həkk etmiş fikir, söz və əməl adamı idi.

Sultan Məcid Qənizadənin adı milli mədəniyyət və dövlətçilik tariximizə böyük maarifçi, bənərsiz pedaqoq, əsl xalq müəllimi, məktəb və ədəbiyyat fədaisi, görkəmli maarif xadimi və təşkilatçısı, dilçi-ətnodist alim, tanınmış ədib, yazıçı, müəllim, müərcim, nəhayət, milli istiqlal mücahidi – ictimai siyasi və dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycanın milli təhsil və pedaqoji fikir tarixinə şanlı səhifələr yazmış, əsası Mirza Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi tərəfindən qoyulan milli maarifçilik hərəkatının böyük çarçısı kimi məşhurlaşmış, Azərbaycan maarifinə böyük tarixi şəxsiyyətlər bəxş etmiş məşhur Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ilk azərbaycanlı inspektoru (1905-1908) olmuş bu böyük maarifçinin pedaqoji görüşlərində millətin mədəni tərəqqisi və mədəni yüksəlişində

məktəbin, maarif və mədəniyyətin müstəsna roluna, milli istiqlal və azadlığa aparan yolun məhz xalqın maariflənməsindən keçməsi və bu yolda ana dilində tədrisin təməl prinsipi olmasına, müəllim və məktəbin millətin və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafındakı müstəsna roluna dair fikir və ideyalarının cəmləşdiyi, əslində onun maarifçilik görüşlərinin bir növ manifesti sayılan "Məktəbatı-Şeyda bəy Şirvani" romanına daxil olan "Müəllimlərin iftixarı" və "Gəlinlər həməyli" əsərlərindən iqtibas edilmiş həlül təkcə müəllim və məktəb haqqında müdrik kəlamlarınardır bir neçəsinin burada hörmətli oxucularımıza xatırlatmaq yerinə düşərdi:

• Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin dövlət çocuq-şagirdlərdir;

• Müəllimin məktəfatı (mal – mülki, mirası) qara – qura məktəb mizlərdir;

• Müəllimin sazi, nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasıdır, müəllimin istirahəti dəstərlər təshihidir (düəlişidir);

• Müəllimin mal və malahı dərslər və təlimdir, müəllimin kəsb (gəlir) və ücreti (qazancı) öz millətinin məhəbbət və etimadıdır;

• Müəllim dediyimiz zat mərifət külbəsinin (dünyasının) dərbəni (qapıçısı), nıcat yolunun rəhbəridir;

• Müəllim cəhəlatından həzər edən müəllim öz balasına nifrət edən ata kimi-dir. Hünərli ustad xam dəmirdən səbrlə Misri qılınc yapa bilirə, yaxşı müəllim də kəcatb (nadan) millətdən xoşxalq cəmiyyətə hazırlaya bilər;

• Bizlər (millət) üçün əgər bir çıraq yanacaqsa, məktəb ocağının şölesindən yansa gərəkdir. Cəhəlat mülkünə əgər bir məhtab (ay) doğacaq isə, yəni məktəb divarından parlayacaqdır. Əgər sultanlıq istərsən, dəri-məktəbdə (məktəb qapısının) xadim ol;

• Müəllimlik hər bir əsrdə ağır

olubsa, bu əsrimizdə dahaca ağırdaqdır! Əsrimiz bir əsrdir ki, gündüzlər qıraat, gecələr kitabət müəllimlər üçün bir din borcudur... və s.

Hörmətli oxucu! Fikir verdinizsə, 110 il bundan əvvəl deyilmiş bu müdrik kəlamlardakı nurlu, işıqlı ideyalar nəinki köhnəlməyib, əksinə, günümüzdə də aktual səslənməkdədir. Böyük maarifçi millətin məktəb və maariflə yüksələcəyinə, xalqın mədəni tərəqqisinin "əvvəlinci pilləsinin məktəbin astanasından başlanacağına", bütün şəhər və kəndlərdə yeni-yeni məktəblər açılacağına, bütün millət bəlalardan məktəbə cəlb ediləcəyinə, bu tələyikli ümummilli vəzifənin gerçəkləşdirməli olan müəllimlərin yetişdiriləcəyinə sonsuz inamını ifadə edərək demişdi: "Amma bir vaxt olar ki, maarif məşəlinin işığı ələmi basar; ölkələrdə, şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə, obalarda məktəblər bina olunar, qıraətxanalar açılar..."

Bu ideyaların gerçəkləşməsi yolunda əfsanəvi qəhrəman Fərhad kimi yarım əsr küllüq çalan böyük maarifçinin təməlini qoyduğu müasir məktəb hərəkatı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində təkcə Azərbaycanda deyil, çar Rusiyasının tərkibində yaşayao müsəlman xalqları arasında, eləcə də İran və digər ölkələrdə yayılma da, həmin ideyanı tam gerçəkləşməsi özünü də fəal iştirakı ilə Xalq Cümhuriyyəti illərində mümkün oldu. Sonrakı onilliklərdə daha da inkişaf etdirildi. Nəticədə ölkəmizdə müasir təhsil sistemi formalaşdı. Şükürlər olsun ki, Sultan Məcid Qənizadə tərəfindən təməli qoyulan müasir məktəb bu gün Azərbaycanda realığı çevrilmiş, məzmunca milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan milli təhsil sistemimiz dünya təhsil sistemində sürətlə inteqrasiya olunmaqdadır. Başqa sözlə, bir zamanlar

Azərbaycan maarifçilərinin, o cümlədən, Sultan Məcid Qənizadənin uğrunda mübarizə apardıkları anadilli milli Azərbaycan məktəbi tam sabitləşmiş və beynəlxalq standartlara cavab verən təhsil məkanına çevrilmişdir...

Lakin belə bir tarixi realılıq da etiraf olunmalıdır ki, Qənizadənin zəngin bioqrafiyasının şəraiti iki ilinin – Xalq Cümhuriyyəti illərindəki ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyətinin bir çox tarixi məqamlarını açmaq sovet hakimiyyəti illərində yasaq edilmiş, əski "Cümhuriyyətçi" və "İttihadçı" kimi mühakimə edilərək qətlə yetirilməsi tarixi saxtalaşdırılmış, uzun müddət əsərlərinin çapına icazə verilməmişdir. Ötən əsrin 50-ci illərində sovet kommunist rejimindəki "yumşalma" və "istislahat"lərdən sonra günahsız repressiya olunmuş digər minlərlə Azərbaycan ziyalıları kimi Sultan Məcid Qənizadəyə də ölümündən sonra bəraət (1956) verilmiş, təmiz adı özünə qaytarılmış, əsərləri çap edilmiş, haqqında elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, onun həyatının son illəri, xüsusən də, Cümhuriyyət illəri ilə bağlı bir sıra tarixi məqamlar ya saxtalaşdırılmış, yaxud da, ictimai-siyasi fəaliyyətinin 1918–20-illər dövrü haqda danışmağa qoyulan qadağalar yəni də qüvvədə saxlanılmışdır...

Ötən əsrin sonunda (1991, 18 oktyabr) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə yenidən qovuşması Sultan Məcid Qənizadənin həyat və fəaliyyətinin xalqdan gizlədilmiş bir sıra tarixi məqamlarının üzə çıxarılmasına, bu böyük şəxsiyyət haqqında xalqa doğru, dürüst məlumat verilməsinə imkan verdi. Hesab edirik ki, bu böyük maarifçinin zəngin bioqrafiyasında, çoxcəhədi yaradıcılıq dünyasında və şəraiti həyat salınmasında bu gün də öyrənilməli, ibrət götürməli

məqamlar, faydalanmalı milli-mənəvi dəyərlər kifayət qədər çoxdur...

Əziz oxucu! Gəlin, bu böyük maarif xadiminin ömür yolunu birlikdə vətənpəşlərə:

Sultan Məcid Hacı Murtuzəli oğlu Qənizadə 1866-cı ilin aprelində Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhərində ziyalı tacir ailəsində doğulub. Atası Hacı Murtuzəli dövrünün tanınmış ziyalılarından idi. O, əslən Şamaxının sayılıb-seçilən əsilzadə, qədim soylarından olan, qəbri bu gün də ziyarət edilən Şeyx Sultan Dədəgünəşin nəslindəndir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Şeyxin nəsil şəcərəsinin tarixi İslamda 4-cü xəlifə sayılan Həzrəti Əli İbn Əbu-Təlibin zamanına gedib çıxır. Mənbələrə görə, Şeyx Sultan Dədəgünəş Həzrəti Əlinin ələmlərlərindən olmuş, sonralar Azərbaycana köç etmiş, Şamaxıda məskunlaşmış, orada da vəfat etmiş, qəbri ziyarətəgahı çevrilmişdir. XVIII əsrin görkəmli şairi Ağsa Məsih Şirvani Sultan Məcid Qənizadənin ulu babasıdır. Qənizadənin verdiyi bioqrafik məlumatda deyilir ki, "Əsil-nəsbim (soyköküm) Şirvan türklərindəndir, ulu babam "Məsih" təxəllüsü Ağsa Məsih Şirvaninin Dədəgünəş Şeyxlərindən olduğu qədim sənədlərlə təhqiq olunmuşdur..."

Balaca Sultan Məcid ilk təhsilini Şamaxıda görkəmli şair Seyid Əziz Şirvaninin "Məclis" adlı məhəlli məktəbində almış, gələcəyin böyük satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabir və sonralar görkəmli pedaqoqlar kimi tanınmış Həbib bəy Mahmudbəyov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Məmməd Əfəndiyevlə bir sinifdə oxumuş, həmin məktəbdə ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl öyrənmişdir. "Məclis" məktəbinin son sinfində oxuyarkən maraqlı bir tarixi hadisə baş vermişdir. Belə ki, 1879-cu ilin yayında Qori Mül-

limlər Seminariyasının yeni açılmış Azərbaycan şöbəsinə tələbə toplamaq məqsədilə Azərbaycana səyahətə çıxmış böyük maarifçi Aleksey Osipoviç Çernyayevski səfər zamanı Şamaxıya gəlib çıxır. Yay tətili olduğundan şagirdləri tapmaq və seçmək xeyli çətinləşir. Seyid Əzim Şirvaninin köməkliyi ilə "Məclis" məktəbinin şagirdlərini çətinliklə olsa da, Çernyayevski ilə görüşdürmək mümkün olur. Çernyayevski həmin məktəbdən 9 nəfər məktəblinin seminariyaya cəlb olunmasına razılıq alır. Seçilən tələbələr içərisində Sultan Məcid Qanizadə də var idi. Çernyayevski Şamaxı qəza rəisinə həmin şagirdləri Qoriyə yola salmaq üçün fayton pulunu da ödəmişdi. Sentyabrın əvvəllərində Qoriyə yola salınmalı olan tələblərdən üçü, o sıradan, Sultan Məcid seminariyaya təhsil almağa getməkdən imtina edir. O, Şamaxıda qalıb üçüncü pilləli şəhər rus məktəbində təhsilini davam etdirməyə üstünlük verir. 1882-ci ildə Şamaxı şəhər məktəbini əla qiymətlərlə bitirən Sultan Məcid həmin məktəbin nəzdindəki birillik pedaqoji kursu da bitirərək "məhəlli məktəbi müəllimi" şərəfinə çatmışdır.

Ali təhsilli müəllim olmaq arzusu ilə yaşayan gənc Sultan Məcid bu məqsədlə 1883-cü ilin avqustunda Tiflisə yollanır. Oradakı Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna daxil olmaq üçün sənədlərini təqdim edir. O, burada öz həmyerliləri, əla məktəbə daxil olmaq üçün gəlmiş gələcəyin böyük maarifçiləri Həbib bəy Mahmudbəyov və Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyovla birlikdə imtahanlara hazırlaşaraq qəbul imtahanlarını uğurla verib Müəllimlər İnstitutuna daxil olur. Sultan Məcid Qanizadə imtahanda yüksək bal toplaya bilmədiyi üçün dostlarından fərqli olaraq instituta xəzinə hesabına deyil, ödənişli şərtlərlə qəbul edilir. Ailə vəziyyəti,

təhsil haqqını ödəməyin çətinliyini nəzərə alan Sultan Məcid əzizə ilə direktora müraciət edərkən təhsil almaqdan imtina etdiyini bildirir. Direktor onunla söhbət zamanı Sultan Məcidin istedadlı gənc olduğunu görüb ona təhsilini davam etdirməyi məsləhət görür və söz verir ki, dərslərin ikinci yarısından onun da xəzinə hesabına təhsil almasına şərait yaradacaqdır. Direktor verdiyi sözlə sadıq çıxır və deyilən vaxtda Sultan Məcid təhsil haqqından azad edilir. Yeri gəlmişkən deyək ki, 1872-ci ildə Şimali və Cənubi Qafqazın əhalisi üçün açılan Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu 1919-cu ilədək fəaliyyət göstərmişdir. İnstitutu maddi cəhətdən təmin etmək məqsədilə 1896-cı ildə imperatorun fərmanı ilə Bakı milyoncusu, məscit Şəmsi Əsədullayev onun fəxri poçepiteli (qoyunumu) təyin edilmiş, məsənət vəfat edəndək (1913-cü il) həmin məktəbə hamilik etmişdi.

Sultan Məcid Qanizadə dostları ilə bərabər, həmin institutda mükəmməl təhsil alaraq böyük arzularla vətənə döncəy, xalqının maariflənməsi yolunda çalışacağı gündü səbrsizliklə gözləyirdi. Yaxşı deyiblər: sən saydığını say, gör fəlak nə sayır... Nəhayət, 3 azərbaycanlı gəncin gözlədiyi gün gəlib çatdı. 1887-ci il iyunun 20-də Müəllimlər İnstitutunun növbəti buraxılışı münasibətlə təntənəli şəkildə keçirildi, məzunlara attestatlar (diplomlar) paylandı, onlar təyinat almaq üçün Qafqaz Təhsil Dairəsinə göndərildi. Dairənin poçepiteli hər bir məzunə-gənc müəllimə üç yüz manat pul, bir dəst qara kostyum və pedaqogikaya dair bir dəst kitab verib, xeyir-dua ilə iş yerinə yola saldı. Elə ki, növbə 3 azərbaycanlı məzunə yetişdi, bu zaman Qafqaz Təhsil Dairəsinin poçepiteli maarif naziri qraf Delyanovun islam dininə mənsub olanları ali tipli şəhər xalq məktəblərinə zəruri

hallarda buraxmaq haqqında 1885-ci il tarixli sərəncamını xatırladaraq onların təyinatından kənarda saxlanıldığını, bu səbəbdən də onlara pul, geyim və kitab verilməyəcəyini bildirdi. Bu gözlənilməz xəbərdən dərin sarsıntı keçirən gələcəyin 3 böyük müəllimi və maarif xadimi çəp-baş qalmışdılar. Onlar kömək üçün institut direktoruna müraciət etsələr də, nəticəsi olmadı. Azərbaycana dönməkdən savayı çıxış yolu olmadığını görən dostlardan biri-Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyov doğulduğu Qutqasena (Qəbələyə) ikisi isə-Sultan Məcid Qanizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov "neft və milyonlar saltnəti" sayılan Bakıya (1887-ci ilin sentyabrında) qayıtdılar. Sultan Məcid dostu ilə Bakının hansı məktəbinə üz tutulursa, rədd cavabı alırdı. Çünki Rusiya maarif naziri qraf Delyanovun müsəlman müəllimlərinə şəhər dövlət məktəbində işləməyə qoyduğu qadağa Bakıda da tətbiq olunurdu. Hər şeydən əlləri üzülən, böyük arzularla həmvətənlərinə, soydaşlarına maarif işiği, elm nuru gətirən iki qeyratlı Vətən övladı bu çıxılmaz vəziyyətdən niyyət yolunu azərbaycanlı uşaqlara məxsus müasir tələblərə cavab verən dünyəvi xüsusi ibtidai məktəb təsis etməkdə gördülər. Əslində bu qərar həyat və yaşamaq uğrunda "olum, ya ölüm" deyəlməsinə qarşısında qalan gənc müəllimlərin son qərarı idi. Dini xürafatın tığyan etdiyi Bakı mühitində bu işi gerçəkləşdirmək çətin idi. Dostlar bu məsələdə Bakı qazisi Axund Molla Cavadı müraciət etmək qərarına gəldilər. Sonralar "İrşad" qəzetində (1906) Axund Molla Cavadın vəfatı ilə bağlı vida yazısında Sultan Məcid ötən günləri minnətdarlıq duyğuları ilə xatırlayaraq yazırdı ki, mərhum qazi Axund bizim söhbətimizdən çox razı qaldı və "millət gözü məktəb cırağıyla işqlənacaq" deyərək məktəb

açmaq fikrini bəyəndi, öz oğlanlarını da məktəbimizə oxumağa göndərdi. Qazinin xeyir-duası və qeyratı məktəbimizin gələcək tarəqisina səbəb oldu...

Şəhər qazisindən mənəvi dəstək alan gənc müəllimlər məktəbin layihəsini, tədris proqramını hazırlayıb Tiflis-Qafqaz Təhsil Dairəsinə göndərdilər. Çox keçmədi ki, oradan sad xəbər gəldi: məktəbin açılmasına icazə verildi. Məktəb üçün bina icarəyə götürüldü, realni məktəbdən müvəqqəti istifadə üçün yazı taxtası, parta, stol və stul alındı. Nəhayət, 1887-ci il oktyabrın 20-də Bakıda, azərbaycanlılara məxsus ilk müasir tipli "rus-müsəlman" (Azərbaycan) məktəbi fəaliyyətə başladı ki, bununla da Azərbaycanın təhsil tarixində yeni dövrün təməli qoyuldu, nəticədə Sultan Məcid Qanizadə və Həbib bəy Mahmudbəyovun adı bu məktəblərin qurucusu kimi milli məktəb tarixinə əbədi yazıldı. Bu yeni tipli məktəb Rusiyada yaşayan müsəlmanlara məxsus yeganə təhsil müəssisəsi idi və təzliklə İslam dünyasında böyük şöhrət qazandı. Məktəbdə Azərbaycan, rus və fars dilləri, hesab və şəriət fənləri tədris olunurdu. Rus dili Azərbaycan və fars dilləri ilə eyni səviyyədə tədris olunduğu üçün məktəb "rus-müsəlman" məktəbi adlanırdı. Azərbaycan və fars dilləri Sultan Məcid, rus dili və hesab Həbib bəy, şəriət dərsləri isə Ağababa Axundov tərəfindən tədris olunurdu.

Azərbaycanın təhsil tarixinə şanlı səhifələr yazmış xüsusi "rus-müsəlman" məktəbi 4 il uğurla fəaliyyət göstərdikdən sonra 1891-ci ildə Bakının 150 nəfər sakini şəhər Dumasına müraciət edərkən, həmin məktəbin şəhər idarəsi hesabına maliyyələşdirilməsini xahiş etdi. Şəhər Duması müraciətə müsbət cavab verdi. İlk xüsusi "rus-müsəlman" məktəbi bağlandı və onun yerində şəhər idarəsi hesabına

malıyyəoləşən iki yeni "rus-müsləman" məktəbi açıldı. Bununla da, iki gənc müəllimin xüsusi "rus-müsləman" məktəbi öz tarixi missiyasını yerinə yetirdi, yeni açılan 1-ci "rus-müsləman" məktəbinə Həbib bəy Mahmudbəyov, 2-cisinə isə Sultan Məcid Qənizadə müdir təyin edildilər. Tezliklə Bakıda və əyalətlərdə bu tipli məktəblərin sayı sürətlə artdı. Məktəbin xoş sorağı qonşu vilayətlərə də çatdı. Tezliklə Orta Asiyada yeni məktəb hərəkatı başlandı, həmin məktəb hərəkatına istiqamət vermək üçün Sultan Məcid Qənizadə Səmərqəndə dəvət olundu. 40 gün orada qalaraq həmin məktəbləri tədris plan və proqramlarını hazırlamaqda yerli maarifçilərə yaxından kömək etdi. Sultan Məcid Qənizadə yeni məktəb hərəkatında qazanılan uğurları daha da genişləndirmək məqsədilə "rus-müsləman" ibtidai məktəblərin 2-ci pillə şəhər məktəbinə çevrilməsi məqsədilə Qafqaz Təhsil Dairəsinə müraciət etdi. Böyük çətinliklərdən sonra 1898-ci ilin sentyabrında Bakıda azərbaycanlılara məxsus ilk 2-ci pillə şəhər məktəbi (6 illik natamam orta təhsil müəssisəsi) fəaliyyətə başladı. Qənizadə həmin məktəbə müvəqqəti müdir təyin edildi. Böyük məsənət Hacı Zeynalabdin Tağıyev məktəbin fəxri poçetçisi seçildi. Bu məktəbdə Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəy, Əlisəndər Cəfərzadə, Abdulla bəy Əfəndiyev, Bababəy Səfərlibəyov, Abdulla bəy Sübhərvərdixanov, Əbdürrəhman bəy Haqqərdiyev, Abdulla Şaiq və bu kimi böyük maarifçilər dərs deyirdilər. Dövrün qaydalarına görə 2-ci pillə məktəblər ali tipli təhsil ocağı sayılır, məktəbin müdiri və müəllimləri dövlət məmuru hesab olunur, müəyyən imtiyazlardan istifadə edirdilər. Lakin bu imtiyazlar yalnız xristian dininə tapınan müəllimlər üçün nəzərdə tutulduğu üçün Qənizadənin müdirliyi Qafqaz Təhsil

Dairəsi tərəfindən rəsmən təsdiq edilənmədi. O, burada 1905-ci ilin avqustundan Qori Müəllimlər Seminariyasının tətar (Azərbaycan) şöbəsinə inspektor təyin olunana qədər müvəqqəti müdir kimi çalışdı. Yeri gəlmişkən, deyək ki, həmin məktəb Bakıdakı indiki 18 saylı məktəbin yerində yerləşmişdi. Həmin məktəb köhnə bəkililərin yaddaşında "Mirzə Məcid" məktəbi kimi qalmışdır...

Azərbaycanın məktəb tarixində yeni dövrün başlanğıcı sayılan və baniləri Sultan Məcid Qənizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov olan "rus-müsləman" məktəblərinin maarif və mədəniyyətimizin inkişafında oynadıqları müstəsna rol nəzərə alınaraq 1912-ci ildə "Nisat" maarif cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə həmin məktəblərin 25 illik yubileyi keçirilmişdi. Yubiley münasibəti ilə vəziyyət müəllim və müəllimər Həşim bəy Vəzirovun "Bakıdakı rusi-müsləmani məktəblərin 25 illik yubileyi münasibəti ilə" adlı kitabı buraxılmış, orada Qənizadə və Mahmudbəyovun xalqın maariflənməsi sahəsində böyük əməlləri gərəyinə yüksək qiymətləndirilmişdi. Bu da çox əlverişli idi ki, yubiley komitəsinə rəhbərlik böyük maarifçi-məsənət Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həvalə edilmişdi. Bu yubiley böyük təntənə ilə keçirilmiş, dövrü mətbuatda geniş işıqlandırılmışdı. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, "rus-müsləman" məktəbləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə qərarı ilə "türk məktəbi", sovet hakimiyyəti illərində isə "sovet əmək məktəbi" adlandırılmış müasir Azərbaycan məktəbinin sələfidir...

Burada bir tarixi məqamı xatırlatmaq yerinə düşərdi: Qənizadənin xalq maarifi sahəsində xidmətləri onu Rusiya müsləmanları və Yaxın Şərqdə məşhurlaşdırmışdı. Rəsmi hökumət dairələri və pedaqoji ictimaiyyət onu görkəmli maarif

xadimi kimi qəbul edir və təqdir edirdi. Hesab edirik ki, bu etiraf və etimadın parlaq nümunəsi kimi 1901-ci ildə Bakıda çəkilmiş müsləman müəllimlərinin bir qrupunun təmsil olunduğu bir foto bu baxımdan çox ibarətimiz və qiymətlidir. Fotoda Azərbaycanın fonunda yoğun gövdəli, iri və qüvvətli budaqları olan ağac təsvir edilir. Onun budaqlarında əsrin tanınmış müəllimlərinin, gövdəsində isə Sultan Məcid Qənizadənin şəkli həkk edilmiş. Bununla da fotoda dövrün maarif xadimləri arasında böyük maarifçinin müstəsna nüfuzu və rolu simvolizə olunmuşdur...

Böyük maarifçi Qənizadənin yeni tipli "rus-müsləman" məktəbləri sahəsində qazandığı uğurlar, pedaqoji ictimaiyyət və xalq arasındakı böyük nüfuzu nəzərə alınaraq o, 1905-ci ilin avqustunda Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə inspektor təyin edildi. Bu vəzifədə də, Azərbaycan xalqına fəayəqlə xidmət edən Qənizadə seminariyaya azərbaycanlı gənclərin qəbulunun artırılmasına nail oldu. Bu məqsədlə Bakı milliyətçilərinin, xüsusən də, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçilik fəaliyyətinə geniş istifadə etməyə başladı. Bu vəzifəyə müfəttiş təyin olunmuş ilk azərbaycanlı olan Sultan Məcid Qənizadə illər seminariyanın direktoru Miropeyev (Miropeyev) arasında buna görə ədəvət başlandı. Qənizadə ona qarşı yönələn mənfi münasibətə heç vaxt dözməmiş və rəhbərliyə qarşı açıq mübarizəyə başlamışdı. Qənizadədən Qafqaz Təhsil Dairəsinə gizli donoslar yazan Miropeyevin sonuncu rəsmi təqdimatı əsasında Sultan Məcid Qənizadə 1908-ci ildə vəzifəsindən azad edildi. Bu ədalətsizliyə dözməyən Sultan Məcid Qənizadə Qafqaz Təhsil Dairəsinin poçetçisi ilə görüşür. Məsələnin mahiyyəti və səbəbləri poçetçilə izah olu-

nur. Nəticədə poçetçil öz qərarını dəyişmək məcburiyyətində qalır və Sultan Məcid Qənizadəyə yerində qalib işləmək təklif olunur. Lakin o, Miropeyevlə aralarında yaranan narazılıq şəraitində seminariyada işləməkdən imtina edir. Bunu nəzərə alan poçetçil Sultan Məcid Qənizadəni öz xəhişi ilə inspektorluqdan azad edərək daha böyük vəzifəyə-Bakı Qubemiyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəbləri idarəsinə 2-ci rayonu üzrə inspektor vəzifəsinə təyin edir. Bu da tarixi faktıdır ki, Sultan Məcid Qənizadə xalq məktəblərinin inspektorluğu vəzifəsinə təyin edilən ilk azərbaycanlı idi. Deməli, bu böyük maarifçi digər vəzifələrdə olduğu kimi burada da ikinliyi qoruyub saxlamışdır. Onu da deyək ki, Sultan Məcid Qənizadənin inspektor kimi nəzarət etdiyi əraziyə Bakı və onun ətrafındakı bütün məktəblər, Şamaxı, Quba və Göyçay qəzalının təhsil ocaqları daxil idi. Maraqlıdır ki, o, Bakı Qubemiyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəblərinin inspektoru vəzifəsinə təyin olundu (1908-ci il avqust) Firdun bəy Köçərtini öz yerinə-Azərbaycan şöbəsinə müfəttiş, keçmiş məktəb yoldaşı Mirzə Ələkbər Sabiri isə Firdun bəyin yerinə seminariyaya ana dili və şəriət müəllimi təyin etməmək istəyə də, Miropeyev və onun həvadarları bu ideyanın gerçəkləşməsinə imkan verməmişdilər. Bu hadisələr böyük maarifçinin 1930-cu illərdə qəlam aldığı "Sabir haqqında kiçik bir xatirə" adlı məmurlar əsərində ürək ağrısı ilə qələmə alınmışdır...

1917-ci ildə fevral çevrilişindən sonra Zaqafqaziya Komissarlığının qərarı ilə Bakı Qubemiyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəbləri idarəsinin naziri (direktor) vəzifəsinə təyin edilən, 1918-ci ildə Bakı Kommunası qurulanaq həmin vəzifədə çalışan Sultan Məcid Qənizadə

Rusiya baş verən siyasi proseslərdən sonra aktiv siyasi fəaliyyətə qoşulur. O, həmin ildə "İttihad-Rusiya müsləmanlığı" partiyasının qurucularından biri və təmsilçisi kimi əvvəlcə Zaqafqaziya səyminin, sonra Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilmiş İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulunda iştirak etmiş, ilk milli dövlətin quruculuq işlərində və parlament iclaslarında fəal iştirak etmişdir. S.M.Qənizadə 1919-cu ilin avqustunda Xəlf Cümhuriyyəti Parlamentində sədrinin müavini seçilmiş, bir sıra tələfukü qanunların qəbulunda parlament iclaslarına sədrlik etmişdir. Qısa müddət Nəşib bəy Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi 2-ci hökumət kabinasında Dövlət nəzarəti naziri vəzifəsini də tutmuşdur. Parlamentdə müxəlifədə olan "İttihad" partiyasının təmsilçisi kimi iqtidarda olan "Müsavat" liderlərinə xüsusən də, keçmiş şagirdi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qarşı kəskin tənqidi mövqeyi ilə seçilmiş, sonralar qələmə aldığı "XIX əsrin axır illərində maarif və ədəbiyyata dair xatirətim" əsərində Xəlf Cümhuriyyəti liderlərinin fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdi.

1920-ci ildə 27 Aprel çevrilişi zamanı bolşeviklərin tərəfinə keçən Sultan Məcid Qənizadə "Kommunist" qəzetinin 5 may 1920-ci il tarixli nömrəsində sovet hökumətinin platformasını qəbul etdiyini bildirən bəyanatla çıxış etmişdi. Yeni hökumət başçısı Nəriman Nərimanovla dostluğu bir böyük maarifçini bolşeviklərin sovet hakimiyyətinin ilk illərində "İttihad" partiyasının üzvlərinə qarşı yönələn diktəli repressiyalardan xilas etmişdi. Yeri gəlmişkən, bir tarixi məqamı yada salmaq faydalı olardı. Ballıdır ki, Sultan Məcid Tiflisdə təhsil aldığı illərdə Nərimanovla tanış olmuş, bu tanışlıq əbədi dostluğa çevrilmişdi. 1891-ci ildə Bakıya gələn Nərimanov burada Sultan Məcid və

Həbib bəyin qayğısı ilə əhatə olunmuş, xüsusi "rus-müsləman" məktəbinin bir otağı onun üçün mənzil kimi ayrılmış, məktəbdə işlə təmin olunmuşdu. Bu qayğı sonrakı illərdə Nərimanov ailəsi Bakıya köçdükdən sonra da davam etmişdi. Sonralar Sultan Məcidin təşəbbüsü və Nərimanovun rəhbərliyi ilə Bakıda ziyalılar özəyi, kitabxana və qiraət xana da təşkil edilmişdi. Bu cür dostluq və əməkdaş Nərimanovun ölümünə qədər davam etmişdi...

Bu münasibəti unutmayan Nərimanovun köməkliyi və himayəsi ilə 1920-25 - ci illərdə Azərbaycan Xəlf Maarif Komissarlığında dərslük və sinifdənkənar oxu materialı hazırlayan şöbənin müdiri vəzifəsində çalışan Sultan Məcid Qənizadə bu illərdə aparılan dərslük işlərinə rəhbərlik etmişdir. Nərimanovun ölümündən sonra Maarif Komissarlığından uzaqlaşdırılan Sultan Məcid Qənizadə bir müddət Bakı şəhər Xəlf Maarifi İdarəsində inspektor, bir sıra texnikumlarda pedaqoji təcrübə rəhbəri kimi çalışmış, ömrünün son illərində Azərbaycan Sənaye İnstitutunda (indiki Neft Akademiyası) dərslük demişdir. Lakin bu illərdə Dəməkl qılıncı hər zaman Sultan Məcid Qənizadənin başı üzərində asılı olmuş, mənəvi təzyiq və təhdidlər onu qarabaxa izləmişdir. Nəhayət, 1937-ci ildə əski "Cümhuriyyətçilər" və milli ziyalılara qarşı başlanan "qırmızı terror" dalğası Sultan Məcid Qənizadədən də yan ötməmiş və o, kommunist rejiminin repressiya qurbanlarından biri kimi güllələnmiş, 1956-ci ildə ona bəraət verilmişdir.

Sultan Məcid Qənizadə milli maarif və mədəniyyət tariximizə çox zəngin bir irs qoyub getmişdir. O, böyük maarifçi olmaqla yanaşı, görkəmli dilçi metodist alim, tanınmış ədəb və müəllim kimi də maarif və ədəbiyyat tarixində iz qoymuş

şəxsiyyətlərdən biridir. Onun elmi, pedaqoji və ədəbi irsi içərisində "Məktubəti - Şeyda bəy Şirvani" romanı müstəsna yer tutur. Elmi və tədris-metodik əsərlərinə Azərbaycan, rus və fars dillərinin tədrisindən ötrü yazdığı 2 cildlik "İstilaşi-Azərbaycan", "Rus dilinin müəllimi" ("Saməuçitəl ruskoqo yazıka"), "Kilidi ədəbiyyat" (Əlisgəndər Cəfərzadə ilə birlikdə), "Əlifbəyi müthərriki" ("Kəsmə əlifbə") dərslüklerini, "Lügəti-rusi və türki", "Lügəti-türki və rusi" lügətlərini misal göstərmək olar. Sultan Məcid Qənizadənin Azərbaycan dilinin qrammatikasına həsr olunan "İstilaşi-Azərbaycan" dərsliyi 1890-cı ildən 1922 -ci ilədək 6 dəfə böyük tirajla çap olunmuş, Azərbaycan məktəbində 30 ildən çox layəqətli xidmət etmişdir. Eyni sözləri onun rusca-azərbaycan lügətləri haqqında da demək olar.

Sultan Məcid Qənizadə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük maarifçi, söz, fikir və əməl adamı, dilçi metodist alim, tanınmış ədəb və ictimai-siyasi xadim idi. Onun haqq dünyasına qovuşmasından 73 ildən artıq vaxt ötsə də, o, əsərlərində, əməllərində və parlaq ideyalarında bu gün də yaşayır. Əsərləri çap edilib, haqqında araşdırılma aparılıb, adı Şamaxı şəhər 1 nömrəli tam orta məktəbə verilib, ən başlıcası isə təmiz adı özüne qaytarılıb, böyük milli ideyaları ölkəmizdə həyata keçirilib. Həsab edirik ki, nəçə ki Azərbaycanın zəngin məktəb və pedaqoji fikir tarixi, qədim ədəbiyyatı var, deməli, Azərbaycanda müasir məktəb hərəkatının banisi və misilsiz carçısı, böyük maarifçi Sultan Məcid Qənizadənin də adı və əməlləri hər zaman yaşayacaqdır.

M.Мəрданов,
А.Кулиев

Выдающийся деятель просвещения: Султан Меджид Ганизаде Резюме

В статье подчеркивается, что будущий великим просветителем Азербайджанского народа в конце XIX в начале XX века и языковедом методистом Султан Меджид Ганизаде, также считается основоположником современного школьного движения в нашей стране. Рассказывается о его бесценных заслугах в возрождении и самосознании народа, в возвышении культуры и просвещения, в создании и увеличении школ современного типа, в подготовке педагогических кадров, в формировании системы просвещения и в создании некоторых учебников на родном языке.

M. Mərdanov,
A. Guliyev

Outstanding Educationist: Sultan Macid Ganizadeh

Summary

In this article it is emphasized that great linguist methodist and scientist of Azerbaijan Sultan Macid Ganizadeh became the founder of national school movement at the beginning of XIX and at the end of XX century. It is noted that he did his best to enhance national rebirth, education and culture of the people, established modern schools, prepared national teacher staff, formulated education system and compiled a number of text books in Azerbaijan language.